

Administration at US universities, the authors have concluded about the expediency of implementing US experience in order to improve professional training of Masters in Public Administration in Ukrainian higher education institutions.

Key words: *Public Administration, US universities, Master's degree programs, distance learning.*

doi: 10.15330/esu.9.37-44

УДК 37(09)(477)

ББК 74.03(4Укр)

Ольга Царик

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ ОСВІТИ В СХІДНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті вивчено історичний досвід навчання учнів у школах Східної України початку ХХ ст. Мета статті полягає у аналізі особливостей мовної освіти, вивченні досвіду розвитку навичок писемного мовлення учнів досліджуваного періоду. У статті зроблено висновки про те, що розвиток мовної освіти відбувався поступово, відповідно до змін в системі освіти та в загальних підходах до методів навчання.

Ключові слова: *мовна освіта, писемне мовлення, культура писемного мовлення, учень, школа, методи навчання.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Сучасний етап розвитку людства вимагає формування нової особистості, де освіта та виховання мають вирішальне значення. Освітня система в Україні потребує дослідження історії розвитку теорії й практики навчання та виховання дітей у різні періоди розвитку суспільства. Для розуміння початкової школи початку ХХ століття і з'ясування ряду проблем сучасної школи звернемося до вивчення історії розвитку системи освіти Східної України того періоду та дослідження основних закономірностей формування культури писемного мовлення в історичній ретроспективі.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження проблеми мовної освіти початку ХХ ст. внесли О.Миролюбов, І.Грузинська, Л.Щерба, В.Вихрущ, Г.Рогова, Н.Верещагіна, І.Рахманов, О.Москальська, О.Бігич, Д.Багалій, А.Кирда, В.Карпова, А.Красуля, А.Долапчі, Н.Борисова, Т.Литньова та ін.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей мовної освіти загалом та культури писемного мовлення учнів у школах Східної України початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. на території України відбувалося зростання промисловості, що вимагало відповідного покращення освіти, а тому розвиток початкової і середньої освіти відбувався швидкими темпами і збільшувалася кількість народних шкіл. У цей період кількість шкіл у Східній Україні зросла у 12 разів (порівняно з серединою ХІХ століття), однак це не повністю вирішило проблему безграмотності. Н.Белозьорова у праці "Культурно-освітні передумови розвитку початкових шкіл у східноукраїнському регіоні середини ХІХ – початку ХХ століття" описує проблеми, з якими стикалася початкова освіта Східноукраїнського регіону у період свого становлення, серед яких: низький рівень грамотності населення; незадовільна якість навчання у початкових школах, особливо у найбільш розповсюджених церковнопарафіяльних школах; низький рівень підготовленості вчителів початкових шкіл, зумовлений

незадовільним станом вищої педагогічної освіти регіону; розгалуженість системи управління діяльністю початкових шкіл, що унеможливило створення єдиних вимог до якості початкової освіти, ускладнювало перевірку успішності роботи вчителів, глибини та міцності знань учнів; у Східній Україні усіх початкових і середніх школах навчали російською мовою за навчальними планами і програмами, що діяли по всій Росії, українська мова була заборонена [1, с. 6–7].

Серед навчальних закладів були міські приходські училища, так звані народницькі школи, початкові училища, школи грамоти, приватні початкові училища. Внаслідок освітньої реформи 1884 року та “Правил про церковнопарафіяльні школи” школи грамоти перейшли під контроль Святішого Синоду. 4 травня 1891 року були затверджені “Правила про школи грамотності”, які офіційно поклали початок розвитку народної освіти в Україні. Згідно з “Правилами” і доданого до них циркуляру Міністерство освіти, даючи дозвіл на відкриття в населених пунктах нових шкіл грамоти, де вже функціонували школи духовного відомства, зобов’язане було погоджувати та отримувати дозвіл Єпархіальної вчительської Ради, а також враховувати місцеві умови [7, с. 88].

Школи грамоти були особливим типом початкової освіти та слугували перехідним етапом від сімейного виховання та навчання до церковнопарафіяльної школи. Школи грамоти поділялися на однокласні з дворічним курсом і двокласні з чотирирічним курсом навчання, де вчили читати церковні книги та співати молитви, далі за рівнем важливості було читання світської преси, письмо і початкові рахунки [6, с. 34].

Далі розглянемо детальніше основні аспекти мовної освіти в Східній Україні початку ХХ ст. Відповідно до пояснювальної записки до програми викладання в церковнопарафіяльних школах на уроках російської мови необхідно було звертати увагу винятково на вивчення мови, а не прагнути досягти побічних цілей, наприклад, повідомляти учням різноманітні факти з навколишнього світу. Такі цілі зазвичай переслідують учителі в початкових однокласних і двокласних школах на предметних уроках, пов’язаних з вивченням рідної мови, та на уроках пояснювального читання. Але, по-перше, з’єднувати предметні уроки з вивченням грамоти не рекомендували; по-друге, необхідно було точно зазначити мету пояснювального читання і засоби, якими вона досягається.

Мета пояснювального читання полягала у засвоєнні учнями змісту статті, яку вони читали. Отож, при пояснювальному читанні необхідно було вказати учням значення незрозумілих слів, які зустрічалися у тексті, проаналізувати порівняння та пояснити переносне значення виразів, виділити головну думку статті та окреслити основні частини [6, с. 87].

Строго виконуючи таке завдання при навчанні рідної мови, початкова школа могла без особливих труднощів довести учнів до осмисленого читання, правильного письма і послідовного викладу своїх думок в усній та письмовій формі.

Церковнопарафіяльна однокласна школа (два роки) повинна була сформувати в учнів з рідної мови такі вміння та навички:

- 1) навчити правильно, швидко та доладно читати;
- 2) писати без звукових та грубих етимологічних помилок.
- 3) Переказувати зміст прочитаних статей.

До завершення першого року, або краще до першої зими, оскільки навчання у сільських навчальних закладах провадилось лише взимку, учні повинні були

вивчити увесь алфавіт, читати і писати нескладні за змістом та синтаксичною будовою речення [6, с. 88].

На початку навчання грамоти вимагалось розкладання речень на слова для того, щоб учні з перших уроків у школі привчалися виділяти у мовленні прийменники та сполучники, що в результаті допомогло б їм правильно писати.

До вправ, що сприяли вивченню грамоти, належали:

1)Складання слів та речень із рухомих букв. Ця вправа мала велике значення для набуття навиків правильного та швидкого читання. Суть такої вправи полягала в тому, що учням давали певну кількість окремих букв, з яких вони складали слова та короткі речення.

2)Списування з книжки повинно було сприяти учням у набутті навиків у правильному написанні слів. Для списування радили обирати статті невеликого обсягу, доступні для розуміння, і змушувати учнів самостійно з допомогою книжки виправляти зроблені ними помилки.

3)Звуковий диктант застосовували як засіб застереження від помилок на письмі нечітких у вимові звуків.

4)При заучуванні напам'ять зразків, як і при читанні статей, у всіх класах школи учитель повинен був сам показувати приклад, як потрібно виразно розповідати вивчене і читати статті, звертаючи увагу на правильну вимову слів, оскільки мистецтво добре вимовляти та читати найкраще формується шляхом наслідування. Впродовж читання учитель звертав особливу увагу на те, щоб учні вимовляли слова голосно, чітко, а в реченнях доладно та з правильним наголосом, як в окремих словах, так і в цілому реченні (йшлося про логічний наголос). Впродовж першого та другого років навчання учні могли промовляти вивчені приклади не лише по одному, але і хором [6, с. 89].

При виконанні вправ, рекомендованих для другого року, звертали особливу увагу на контрольний диктант та синтаксичний розбір речень (за питаннями: хто, що, кого, чого). Диктант з метою перевірки повинен був супроводжувати вивчення правил правопису. Учень повинен був не лише знати, як правильно написати слово, але і уміти написати його у тексті, такі навички добре вироблялись у процесі диктантів. При синтаксичному розборі речень питання формувались таким чином, щоб спонукати учнів думати та усвідомлювати співвідношення між частинами речення.

На другому році навчання серед вправ, вказаних програмою, чільне місце займали вправи на вивчення правил правопису на прикладах. Тут учитель повинен був пояснити учням найважливіші правила грамотності в писемному мовленні та подати їх практично, на прикладах, зокрема складні випадки написання зубних, гортанних, свистячих звуків.

На третьому та четвертому роках двокласної церковнопарафіяльної школи при викладанні практичної граматики був вказаний порядок спільного проходження етимології та синтаксису. Проте учитель міг сам обирати порядок викладання, наприклад, на третьому році навчання ознайомити учнів з правилами етимології, а на четвертому – з правилами синтаксису. Головною вимогою програми було дотримання обсягу граматичних відомостей [6, с. 90]

На таких уроках учні самостійно робили висновки щодо граматичних правил із прикладів, підібраних як учителем, так і самими учнями. Правила із підібраними та схваленими учителем прикладами записувалися у зошит з граматики. Кожне виведене у такий спосіб правило супроводжувалося контрольним диктантом.

Таким чином, граматику у церковнопарафіяльних школах могли викладати без використання підручників. Письмові вправи на виклад думок опиралися на твори, написані для прикладу учителем, щоб показати учням, як треба розповідати про предмети та явища [6, с. 91].

Програма викладання російської мови в церковнопарафіяльних школах подана у кілька етапів. Розглянемо спершу програму однокласної школи.

На першому році навчання учні мали сім уроків на тиждень російської мови. Навчання відбувалося за буквоскладальним або звуковим способом: 1) розкладання речень на слова, 2) розкладання слів на склади, 3) виокремлення із складів та слів голосних та приголосних звуків, 4) письмо букв, 5) читання і письмо слів та речень з вивчених букв, 6) читання слів з м'яким та твердим знаком в кінці та середині слів та інших складних випадків [6, с. 81].

Для навчання читати використовували вправи: складання із рухомих букв слів та речень; списування з книжки окремих слів та речень; звуковий диктант; заучування слів, спершу зі слів учителя, а далі самостійно, невеликих статей як прозових, так і віршованих.

На другому році навчання було теж сім уроків на тиждень, де основна увага приділялася вдосконаленню читання книг, переказу прочитаного усно, за допомогою питань. Писемному мовленню теж відводилося багато часу, зокрема: списування з книги і запис вивченого напам'ять тексту, письмові відповіді на запитання учителя, вивчення правил правопису в обсязі, зазначеному в пояснювальній записці, складання та написання прикладів на засвоєння правил правопису, контрольний диктант, практичне вміння розрізняти слова, що означають предмет, дію, стан та якість, аналіз речень за допомогою питань: хто, що, кого, чого та ін., складання простих речень за тими ж питаннями, написання листів за поданими взірцями [6, с. 82–83]

Програма двокласної школи першого і другого року навчання відповідала програмі однокласної школи. На третьому році навчання російську мову вивчали теж сім уроків на тиждень. Розглянемо основні питання, що передбачала програма третього року навчання.

1. Практична граматики. Поняття про підмет. Питання, на які відповідає підмет. Іменник як частина мови, що називає предмети та виконує синтаксичну роль підмета у реченні. Підмет в однині та множині, в чоловічому, жіночому та середньому роді. Заміна назви предмета займенником. Загальні та власні назви предметів. Присудок в теперішньому, минулому та майбутньому часі, в однині та множині, в першій, другій та третій особах. Дієслово як частина мови, що виконує синтаксичну роль присудка. Ознаки дієслова як присудка. Присудок із допоміжним дієсловом, що виражає час та особу. Узгодження присудка та підмета. Правила правопису.

Додаток як слово, що пояснює дію. Питання, на які відповідає додаток. Вираження додатку іменниками. Непрямі відмінки. Відмінювання іменників. Правопис відмінюваних іменників. Додаток із прийменником. Поняття про прийменник, як невідмінювану частину мови, що служить для з'єднання іменника із пояснюваним словом. Вираження віддієслівного додатку реченням. Поняття про підрядне додаткове речення та його приєднання до головного з'ясувальними сполучниками. Сполучник як невідмінювана частина мови, що служить для з'єднання речень та частин речення. Пунктуаційні знаки.

Означення як слово, що пояснює предмет. Питання, на які відповідає означення. Прикметник як частина мови, що служить для вираження означення. Узгодження означення, вираженого прикметником, із залежним словом в роді, числі та відмінку [6, с. 84]

Відмінювання прикметників безвідносні та відносні. Коротка і повна форма безвідносних прикметників. Вираження присудка короткою формою прикметника за допомогою допоміжних дієслів. Ступені порівняння прикметників. Вираження означення присвійними, вказівними, означальними займенниками та числівниками. Вираження означення іменниками, вжитими у значенні прикметників, але в різних відмінках з означуваним словом. Вираження означення іменниками в одному відмінку з означуваним словом (прикладка). Розділові знаки. Означальні речення. Відносні займенники. Скорочення підрядних означальних речень за допомогою дієприкметників. Правопис та пунктуаційні знаки. Частини слова: корінь, закінчення та префікс. Правила переносу слів із рядка в рядок.

2. Утворення прикладів на вивчення граматичного правила.

3. Контрольний диктант.

4. Читання.

5. Усне відтворення змісту прочитаного.

6. Вивчення напам'ять текстів та виразне їх декламування.

7. Письмові вправи на висловлення думок: письмовий переказ змісту прочитаних статей і складання розповідей про відомі учням події [6, с. 85].

Четвертий рік навчання передбачав сім уроків російської мови на тиждень.

1. Практична граматики. Обставинні слова, що пояснюють дію та стан, вказуючи місце, час, спосіб, причини і мету дії та стану. Вираження обставин прислівниками та іменниками з прийменником. Прислівник – невідмінювана частина мови, що пояснює дію та стан. Підрядні обставинні речення та приєднання їх за допомогою сполучників. Скорочення підрядних обставинних речень за допомогою дієприслівників. Дієприслівник – віддієслівний прислівник. Часи дієприслівників та їхні закінчення. Розділові знаки. Звертання та клична форма. Вставні слова та речення. Розповідні речення, причому дається поняття про дійсний спосіб, вказується на неозначену форму, яка порівнюється з іменником за її значенням у реченні. Окличне речення. Поняття про вигук. Поняття про наказовий спосіб. Питальні речення. Питальні займенники та прислівники. Безособове речення (яке не має називного відмінка). З'єднання речень за допомогою сполучників. Типи зв'язку між реченнями, з'єднаними сполучниками. Пунктуаційні знаки. Двокрапка між реченнями.

2. Складання прикладів до вивчених граматичних правил.

3. Контрольний диктант.

4. Вивчення напам'ять прикладів та виразне їх читання.

5. Читання та переказ прочитаних статей.

6. Письмові вправи: виклад змісту проаналізованих статей та складання розповідей та описів того, що учні бачили та читали [6, с. 86].

Висновки. Розвиток мовної освіти та культури писемного мовлення учнів у навчальних закладах Східної України початку ХХ ст. відбувався поступово, відповідно до змін в системі освіти та в загальних підходах до методів навчання. У системі мовної освіти практикувалося вивчення лише російської мови. Варто зазначити, що у програмах церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти серед переліку рекомендованих предметів не було іноземних мов.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні проблематики розвитку культури писемного мовлення учнів у Східній Україні початку ХХ ст.

1. Белозьорова Н. Культурно-освітні передумови розвитку початкових шкіл у східноукраїнському регіоні середини ХІХ – початку ХХ століття. // Електронний ресурс. – Режим доступу: –http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/39_1/visnuk_28.pdf
2. Веригинъ Н. Въ помощь учащимъ в начальныхъ народныхъ училищахъ. Краткій сборникъ законоположеній и распоряженій по начальнымъ народнымъ училищамъ ведомства Министерства Народнаго Просвещенія. – Москва: Книжный магазинъ: Кузнецкій мостъ, д.Захарьина, 1907. – 268 с.
3. Демковъ М.И. Начальная народная школа, ея исторія, дидактика и методика. – Москва: Типографія Т-ва И.Д.Сытина, Пятницкая ул, с. д., 1911. – 332 с.
4. Лебедевъ А. И. Школьное дело. Выпускъ 1-й. Школа. – Москва: Типографія Т-ва И.Д.Сытина, Пятницкая ул, с. д., 1909. – 260 с.
5. Некрасовъ Н.Я. Практическій курсъ правописанія. Съ матеріаломъ для упражненій въ изложеніи мыслей. Руководство для учащихся въ начальныхъ училищахъ въ двухъ выпускахъ. Выпуск II. Изданые двадцать червертое. – Петербургъ: Т-во “Петербургскій Учебный Магазинъ“, 1911. – 64 с.
6. Правила и программы для церковно-приходскихъ школъ и школъ грамоты. Изданіе четвертое Училищнаго Совета при Святейшемъ Синоде. – Санктпетербургъ: Синодальная типографія, 1898. – 128 с.
7. Юрченко О. Розвиток освіти на Поділлі на початку ХХ століття // Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 20. – К., 2015. – С. 87-98.

The historical experience of teaching students in schools of Eastern Ukraine in the early twentieth century is studied in this article. The purpose of the article is to analyze the peculiarities of language education as well as to study the experience of developing writing skills of students during the period under study. The article proves that the language education developed gradually, due to the changes in education system and in accordance with the general approach to teaching methods.

Key words: *language education, writing, culture of writing, student, school, teaching methods.*

doi: 10.15330/esu.9.44-49